

לשון הרע – הפן השלילי והפן האזרחי

הקדמה

הנושא שלפנינו עניינו שאלת הסדרתה של אחת הנקודות העדינות והיסודיות שביחסי אדם וחברה.

כשם שכל החריות של האדם מוגבלות בכך שלא יעשה בהן שימוש שיהא בו כדי לפגוע בזולת, כן חרות הדיבור מותנית בכך שלא יעשה בה שימוש לרעה. ולכן יראה בלשון הרע "המספר בגנות חבירו... המספר דברים שגורמים, אם נשמעו איש מפי איש, להזיק חבירו, בגופו או בממונו, ואפילו להצר לו או להפחידו"¹.

להדגמת החומרה הרבה, בה ראו חכמינו את העבירה על גבול המותר בעניינים אלו, נזכיר את האמרות המובאות על ידי הרמב"ם²: "אמרו חכמים, על שלוש עבירות נפרעין מן האדם בעולם הזה, ואין לו חלק לעולם הבא--עבודה זרה, וגילוי עריות, ושפיכות דמים; ולשון הרע כנגד כולם. ועוד אמרו חכמים: כל המספר בלשון הרע כאילו כפר בעיקר... ועוד אמרו חכמים: שלושה לשון הרע הורגת: האומרו והמקבלו וזה שאומרין עליו".

אף את נגע הצרעת ראו חכמינו כדבר ש"אינו ממנהגו של עולם, אלא אות ופלא היה בישראל, כדי להזהירן מלשון הרע"³.

יתר על כן, אף את הציווי לבידודו של המצורע – "בדד ישב מחוץ למחנה מושבו"⁴ – ראו חכמים כענישת מידה כנגד מידה על סיפור לשון הרע: "הוא הבדיל בין איש לאשתו, בין איש לרעהו, לפיכך אמרה תורה "בדד ישב"⁵. אשר על כן, השאלה היא: מהו היקף לחירות ההבעה של האדם? ומהן ההגבלות לשימוש בחירות זו?

לכאורה, שאלה של מידות ושל מוסר ישנה כאן. ברם, החוק הפלילי כולו, אדניו – אדני מוסר הם, והשאלה היא: עד היכן יתערב המשפט ומהו הגבול שיציב לו כנגדו ותחומו? על שאלת הגבול בין הלכה ומוסר אף עומד רבי ישראל מאיר הכהן מראדין, בהקדמתו לספרו "חפץ חיים"⁶. בדבריו הוא בא להפריך את הטענה שהאסמכתאות להלכותיו לקוחות מספרי

¹ רמב"ם, הלכות דעות פ"ז, הלכות ב-ה. ועיין להלן בפרק שלישי סעיף א'.

² רמב"ם, שם, ה"ג.

³ שם הל' טומאת צרעת פט"ז, ה"י. ומקורו בספר דברים, תצא, פסקא רעה.

⁴ ויקרא, י"ג, כ"ו.

⁵ ערכין, ט"ז ע"ב.

⁶ "חבור מיוסד על הלכות איסורי לשון הרע ורכילות ואבק שלהן על פי ההלכה היוצאת מהתלמוד הפוסקים הראשונים והאחרונים".

מוסר גרידא. לדבריו, אין הוראותיו בספרו מתבססות אלא על אדני הלכה, להבדיל ממוסר, ואלה דבריו: "ואל יפלא בעיני הקורא, כיון שכל הספר הוא מיוסד על עיקרי הלכה, למה אני מביא בכמה מקומות ראיות מספר "שערי תשובה" לרבינו יונה, שהוא מכלל "ספרי המוסר"? כי באמת נראה לעינים למתבונן היטב במאמריו הקדושים בכמה מקומות ששמר ודקדק את דבריו שלא יצא מגזר הדין, ובפרט בדיני לשון הרע שלו".

מאחר שעניין לשון הרע הוא אף שאלה מוסרית ממדרגה ראשונה, אין לתמוה על כך שאף בהתנגשותה עם עניין מוסרי אחר, של כבוד אב ואם, מכריע הראשון את השני, וכך קובע בעל "חפץ חיים"⁷: "אין חילוק באיסור הספור בין אם סיפר בעצמו מרצונו, ובין אם עמד עליו חבריו בדברים והפצירו עד שספר לו, מכל מקום אסור. ואפילו אביו או רבו שמחוייב בכבודם ובמוראם, שלא לסתור דבריהם, אם הם בקשו ממנו שיספר להם ענין פלוני ופלוני, והוא יודע שבתוך הספור יוכרח לבא לידי לשון הרע, או אפילו לאבק לשון הרע, אסור לו לשמוע להם".

אומנם, חיי חברה דורשים ערנות וביקורת על התנהגות הזולת, ברם, השאלה היא: איזוהי הדרך לביקורת? מיהו המבקר, ובפני מי יש לקבול? היסוד להסדר החוקי לשאלה זו הוא ההכרה, שמאחר שלשון הרע כנגד מישהו מזיק לנפגע ומזיק למוסד החברתי, הרי שאין להתיר היזק זה אלא בדרך שמתיר החוק לעשות כן.

עבירת לשון הרע יש והיא נפגשת עם עבירת גובלות, ולעיתים יש בספור לשון הרע אף עבירה על איסורים אחרים⁸, כגון על "אוונאת דברים"⁹, בשעה שנאמרים הדברים בנוכחות האדם שעליו הם מסופרים¹⁰. להלן נבקש לסקור את כל השתלשלות הענישה על סיפור לשון הרע, בתקופות שונות, מתוכה אנו למדים, שנהגו להטיל עונשים לעבירה זו: עונשים פליליים (מלקות, נידויים, חרמות וקנסות), חובת פיצויים לנפגע, חובת פירסום התנצלות ותשלומי נזקים שנגרמו כתוצאה מן הלשון הרע.

פרק ראשון: דינו של מספר לשון הרע לפי התורה

א. האיסורים ודין בעברייך

⁷ "חפץ חיים" חלק א - הלכות איסורי לשון הרע, כלל א', סעיף ה.

⁸ ראה בפתיחה שם.

⁹ עיין ויקרא כה, יז, ובבא מציעא פ"ו, מ"י: רמב"ם הל' מכירה פ"ד, ה"ב: שו"ע חו"מ, סימן רכח.

¹⁰ ראה בפתיחה ל"חפץ חיים", לאוין יג. שו"ת "חוות יאיר" לרבי יאיר חיים בכרך, סימן סה, על הכלים בענישה של "בושת".

א. המספר לשון הרע עובר על האיסור "לא תלך רכיל בעמך"¹¹. בדרך כלל עונשו של העובר על "לאו" הוא מלקות, ברם על איסור הליכת רכיל אין בית הדין מעניש מדין תורה במלקות¹² הואיל ואין בו מעשה¹³.

ב. ואף סיפור דברים שיש בהם כדי אונאת הזולת, על אף שהמספר עובר על "לא תונו איש את עמיתו"¹⁴, אין לוקים מדין תורה על לאו זה, הואיל והוא "לאו שאין בו מעשה"¹⁵.

ג. יתר על כן, אף בשטח דיני הנזיקין, הכלל הוא: "ביישו בדברים – פטור מכלום"¹⁶. כלומר, אין מטילים תשלומי בושת על מספרי לשון הרע אף במקום שנגרמה בושת למי שספרו עליו את הדברים.

ד. אם גרם המספר, ע"י סיפורו, נזק כספי לחבירו, אין בדבר אלא "גרמא בנזיקין", ואין מפצים על נזק ב"גרמא", ומשום כך הוא פטור מלפצות על הנזק¹⁷.

ב. מוציא שם רע על נערה מאורסה

קיים יוצא מן הכלל אחד, לפיו עונשין מן התורה על הוצאת שם רע, והוא: המוציא שם רע על ארוסתו, כאילו נבעלה לאחר בעודה מאורסת לו, ונמצא ששיקר, שעונשו הוא מלקות ותשלום כספי¹⁸.

וכך פוסק הרמב"ם: "המוציא שם רע על בת ישראל ונמצא הדבר שקר-לוקה, שנאמר: "ויסרו אותו", ואזהרה שלו מ"לא תלך רכיל בעמך". ונותן לאביה משקל מאה סלעים כסף מזוקק. ואם הייתה יתומה הרי הם של עצמה"¹⁹.

"כיצד הוצאת שם רע? הוא שיבוא לבי"ד ויאמר: נערה זו בעלתי ולא מצאתי לה בתולים, ושבקשתי על הדבר נודע לי שזינתה תחתי שארסתיה ואלו הם עדי שזינתה בפניהם"²⁰.

¹¹ ויקרא, יט, טז.

¹² רמב"ם, הל' דעות, פ"ז ה"א.

¹³ עיין רמב"ם הל' סנהדרין פ"ח ה"א: ספר החינוך, מצוה רלז ובספר "דינא דחי" – פירוש של ר' חיים בנבנשתי (בעל "כנסת גדולה" מגדולי חכמי טורקיה, שס"ג-תל"ג) לסמ"ג, לאוין ט. מאידך ראה בפירוש המובא ב"ברית משה" – פירוש של רבי משה חיים ב' אברהם אהרן, אב"ד קליין חראדין, לסמ"ג, שם.

¹⁴ ויקרא, כה, יז.

¹⁵ ספר החינוך, מצווה שלח.

¹⁶ בבא קמא, צא, ע"א: שו"ע סי' תכ, סע' לח.

¹⁷ עיין שו"ת תרומת הדשן, רבי ישראל איסרלין (מוינא ניישטאדט ק"ג-ר"כ) סימן ש"ז; שו"ת אהלי תם, לרבי תם נ' יחיא (מגדולי רבני קושטא הספרדים בדור שלאחר גירוש ספרד, ר"ל-ש"ב), סימן קס; שו"ת שואל ומשיב, לרבי יוסף שאול נטנזון (רבה של לבוב, תקס"ח-תרל"ה), מהדורא תנינא, חלק ד', סימן קפ, ד"ה והנה בשנת תרי"ג.

¹⁸ עי' דברים כב, יג-יט; כתובות מה, ב-מו, א.

¹⁹ רמב"ם הל' נערה בתולה פ"ג ה"א.

פרק שני: ענישה בתלמוד ובפוסקים

א. מוציא שם רע על בנות ישראל

ב.

בתלמוד אנו מוצאים כמה מקרים, בהם נענשו עבריינים על הוצאת שם רע. כן מסופר²¹:
ההוא דאתא לקמיה דרב נחמן, אמר ליה: פתח פתוח מצאתי, אמר ליה רב נחמן:
אסבוהו כופרי, מברכתא חביטא ליה. והא רב נחמן הוא דאמר: מהימן! מהימן,
ומסבינן ליה כופרי. רב אחאי משני: כאן בבחור, כאן בנשוי
ופי' רש"י "אסבוהו כופרי: הלקוהו מלקיות במקלות חריות של דקל... בחור לא מהימן, ומסבינן
ליה כופרי על שמעיו פניו: נשוי מהימן ולא מסבינן ליה כופרי". והתוספות²² מסבירים:
"מברכתא חביטא ליה: פירוש הלקוהו, שמוציא שם רע על בת ישראל, שהרי משקר, וכי זונות
חבוטות לפניו שיהיה בקי?".
לפי תירוצו של רב אחאי את דברי רב נחמן, נראה כי רב נחמן חייב את הבחור לא משום שהוא
חשוד על זנות, אלא משום שבחור שאינו נשוי אינו נאמן בטענתו זו, וההלכה היא על שמוציא
שם רע על בת ישראל.

ב. מעשה זיגוד וטוביה

1. הלקאת זיגוד כתקדים לענישה על לשון הרע
מקור אחר בתלמוד, ממנו משתמע כי ניתן לענוש את המספר לה"ר, הוא המעשה המסופר²³, על
זיגוד שבא לבית דין והעיד על טוביה שחטא, והלקה רב פפא את זיגוד. טען זיגוד: "טוביה חטא
וזיגוד מנגיד?" והשיב לו רב פפא: "אין, דכתיב: 'לא יקום עד אחד באיש', ואת לחודך אסדת
ביה, שם רע בעלמא קא מפקת ביה". כלומר, על תמיהתו של זיגוד, מדוע הוא הינו הלוקה בעוד
שטוביה הוא זה שחטא - משיב לו רב פפא, כי עליו ללקות, מאחר והתורה אינה מאמינה לעדות
של עד יחיד, ומשום כך אין בעדותו אלא הוצאת שם רע. וכך מפרש הרשב"ם: "מאחר שאין
אתה נאמן בעדות לא יתקבל עדותך, אין לך עליך מצוה להעיד, הרי אתה עובר על לאו ד'לא

²⁰ שם, ה"ו.

²¹ כתובות י, א.

²² שם, ד"ה מברכתא ועיין ברא"ש שם, פרק א', סי' כ; ותוספות הרא"ש שם: קרבן נתנאל על הרא"ש שם, אות ת, ים
של שלמה, שם, פרק א' סימן כח.

²³ פסחים, ק"ג, ב.

תלך רכיל"²⁴. לשונו מורה, שההלקה היתה על שעבר על הלאו 'לא תלך רכיל'. בתקופה יותר מאוחרת אנו מוצאים שהפוסקים הסתמכו על התקדים בדבר הבחור שהלקהו רב נחמן ועל המעשה של זיגוד וטוביה כאסמכתאות לענישה על הוצאת שם-רע.

ואלה דברי רב שלמה בן שמעון דוראן²⁵ (הרשב"ש), בתשובותיו²⁶ - סימן קי"א:

ובפרק ערבי פסחים אמרו: טוביה חטא וזיגוד אסהיד ביה...אלמא מוציא שם-רע על חברו חייב מכת-מרדות...קצת מפרשים כתבו בפרק קמא בכתובות גבי ההוא דאתא לקמיה דרב נחמן ואמר ליה פתח פתוח מצאתי...דהא דהלקהו רב נחמן לאו משום דחשוד על העריות אלא משום דהוי מוציא שם רע על בנות ישראל...על זה מן הדין ומן תקנת הגאונים ז"ל והסכמת האחרונים בר נדוי הוא ואל תתירוהו על שיפייסנה כראוי לה לפי כבודה.

כך מסתמך, על מעשה זיגוד, רבי שמואל קלעי²⁷ ומעיר על כך²⁸ במשפט שמואל פ"ה:

ואע"ג דהתם (בענין זיגוד) בא להעיד עדות, והכא (בנידון שלפניו) דרך קטטה ומריבה קאמר, וכתב הרשב"א ז"ל: "דבר הנאמר דרך קטטה לא חיישינן ליה דהוי קלא דאפקוה אויבים" (ואם כן לכאורה כיון שאין מתחשבים ב"קול" כזה, אין לענוש את המוציא קול שלא יתחשבו בו), מכל מקום לענין להחמיר ולהעניש אמינא דגרע טפי, דכיוון לבזות ולהוציא שם-רע, לא לאפרושי מאיסורא כמו הבא להעיד דחושב אולי יבוא עד שני עמו, ואפילו הכי נגדיה רב פפא, כי הוציא שם-רע על חברו...א"כ ראוי לייסר למחרף.

אף רבי אליהו בר' חיים²⁹ נשאל על אחד שטפל אשמה על גבאי-צדקה שהוא חשוד על מעות הצדקה, והוא פוסק:

אין ספק שהוא מוציא שם רע על חברו על עון אשר חטא שהוא רשע וגוזל, שהוא עוון פלילי אפילו אצל הדיוט וכל-שכן אצל הגבוה (כספי צדקה - כלומר, שהלה האשים את הגבאי במעילה שהיא עבירה פלילית חמורה) וחייב מלקות על זה, אף-על-פי שרבי שבתי טוען שאמת הדבר, מכל מקום כיון שאינו מברר זה על פי שנים עדים חייב לענוש, כההיא דאמרינן פרק ערבי פסחים זיגוד אסהיד וכו'³⁰.

²⁴ אמנם, אין הלקאה זו מדין תורה, שהרי 'לאו' זה הוא 'לאו שאין בו מעשה'. עיין 'פה ללב' לר' רחמים נסים יצחק פאלאגי (מגדולי רבני איזמיר, נפטר בשנת תרס"ז) ח"ד חו"מ סימן כח ס"ב.

²⁵ רב באלג'יר, אחרי פטירת אביו, רבי שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ הראשון), ק"ט-רב"ז.

²⁶ שו"ת הרשב"ש, סימן קיא.

²⁷ נולד בקורפו ושימש ברבנות בארטה בחידין ובשאלוניקי ונפטר בשאלוניקי בשנת שמ"ב בערך.

²⁸ שו"ת משפטי שמואל, סי' פה.

²⁹ ראש הרבנים בקושטא המאה הרביעית לאלף השישי.

³⁰ שו"ת ראנ"ח סי' קיא. ועיין בשו"ת פתח בית דוד, לרבי יוסף דוד, ח"ב, חו"מ, הלכות עדות, סי' לה (דף ו, ודף ט ע"ג).

2. הדעה שהלקאת זיגוד אינה על 'לא תלך רכיל'

מאידיך, מוצאים אנו דעות שהלקאת זיגוד לא היתה על הלאו 'לא תלך רכיל', אלא על שעבר על הלאו 'לא יקום עד אחד באיש לכל עון ולכל חטאת', שעניינו הוא איסור להעיד ביחידות, במקום שאין עדות יחיד מתקבלת.

וזה לשונו של רבי משה מקוצי³¹ בספרו הסמ"ג³² (ל"ת ריג):

"כתוב בפרשת שופטים 'לא יקום עד אחד באיש לכל עון ולכל חטאת בכל חטא אשר יחטא'; ותניא בספרי... ולמדנו מכאן שעד אחד שיודע בחברו עוון דבר, שאין ראוי להשביעו שלא יקום להעיד עליו, ואם קם והעיד עליו - לוקה, דשום ביש הוא דקא מפיק עליה, דאמרין בפסחים (דף קיג) טוביה חטא, אתא זיגוד קמסהיד עליה, נגדיה רבא³³ לזיגוד, פירוש משום לאו ד'לא יקום'³⁴. אמנם אותו מלקות מדרבנן היה, שהרי בסנהדרין למדין מכות מדיני נפשות... ודיני נפשות אין דנין אלא בזמן שסנהדרין נוהגת".

וכן נראה דעתו של רבי שלמה בר' צמח דוראן, הרשב"ץ³⁵, שהלקאתו של זיגוד הייתה על איסור מתן עדות כעד-יחיד. הוא נשאל³⁶ על ראובן ש"טענו עליו שאמר דברים כנגד הזקן וקם והחריס עצמו בבית-הכנסת ונשבע בספר-תורה על-דעת רבים בפני הקהל שלא אמר מעולם אותם הדברים, ולא יצאו מפיו לשום אדם; ובאותה שעה קם שמעון והכחיש בפניו ואמר כי אליו אמר אותם דברים וכי בשקר נשבע". והבעיה היא: אם יש בעדות שמעון כדי לפסול את ראובן? ועל-כך הוא משיב: "אין עדותו של שמעון פוסלת לראובן, דעד אחד אינו קם, אלא לשבועה... אדרבא, היה מן הדין ללקות במכחישו, מההיא דטוביה חטא וזיגוד מנגיד, אלא שיש ללמד עליו זכות לפי שבמעמד אחד נעשה החרם וההכחשה, ולא בא לבית דין להעיד, וזה הוא אמת". מלימוד-הזכות על שמעון ש"לא בא להעיד" נראה שבסיס האיסור הוא 'לא יקום עד אחד

³¹ מגדולי בעלי התוספות בסוף האלף החמישי ותחילת האלף השישי.

³² מצוות לא תעשה, ריג.

³³ לפנינו: רב פפא.

³⁴ יתכן והבדלי השיטות, שבין הרשב"ם מחר והסמ"ג וה'יראים' מאידיך, תלויים בשינוי הגירסאות בדברי הגמרא פסחים (קיג, ב). והנוסח המובא ברשב"ם (שלא כגירסתנו) הוא: "טוביה חטא וזיגוד מנגיד? א"ל: אין, שם רע הוא דקא מפקת עילויה". כלומר, תשובתו של רב פפא להצדקת ההלקאה היא: שם רע הוצאת עליו, ורק אח"כ "דכתיב לא יקום עד אחד וגו'", ואילו לגרסתנו תשובתו של רב פפא היא: "דכתיב 'לא יקוטם עד אחד באיש', ואת לחודיה אסהדת ביה, שם רע הוא דקא מפקת ביה", כלומר, התשובה הישירה להלקאת זיגוד היא: 'לא יקום' וגו', ועיין בדקדוקי סופרים, לררנ"ג רבינובוביץ, לפסחים, שם.

³⁵ כמו"כ עיין ב'ספר יראים', לרבי אליעזר ממיץ (מבעלי התוספות במאה העשירית לאלף החמישי), סימן רמד (הוצאת ליחרנו תר"ח עם פירוש 'חי העמודים' סי' רה, הוצ' וילנא עם פירוש 'תועפות ראם'). לשונו של הסמ"ג זהה כמעט עם לשון ספר יראים אלא שאין בספר יראים המלים: "ואם קם והעיד עליו לוקה" – הנמצאת בסמ"ג. ועיין ב'תועפות ראם', לרבי אברהם אבא שיף, שם, ס"ק ז, שיתכן לפרש את דברי ה'יראים' שאינו לוקה, עף אף שה'יראים' מביא כדברי הסמ"ג. את ענין ההלקאה של זיגוד בהקשר זה.

³⁶ תשב"ץ, ח"ב סי' נה; ועיין בספרו זוהר הרקיע (אות כח), שדעתו שגם העד מוזהר בכך, בנוסף לאזהרה המופנית לבית הדין שלא יחתכו את הדין עפ"י עד אחד.

באיש', האמור לענין מתן עדות בבית-דין בלבד. וכן מוצאים אנו פוסקים המסתמכים במפורש על פירושו של הסמ"ג למעשה טוביה וזיגוד. כלומר, שההלקאה היתה על מתן עדות. המהרי"ק³⁷, קובע בעניין אחד שהעיד כעד-יחיד על פסולו של שוחט, כי - "אלמלא הטעם דאפרושי מאיסורא (שלא יכשלו באכילת טריפות) היה לו ללקות לאותו עד, בהוציאו שם רע על אותו שוחט, משום 'לא יקום עד אחד באיש' וגו', כדכתיב בסמ"ג אההיא דטוביה חטא וזיגוד מנגיד".

אף רבי שמואל די מדינה³⁸, מהרשד"ם בהסתמך על דברי הסמ"ג, פוסק דינו של נער שהוציא דיבה על ראובן, שכביכול רצה לאנסו, ש"אם הוא (הנער) קצת גדול ובר-דעת שהיה מן הדין להענישו, שהרי כתב הסמ"ג...".

ובמקרה אחר, בו לא נאמרו הדברים בפני בית-הדין, פוטר רבי חיים משה אמארייליו³⁹ בעקבותיו של הסמ"ג, המצריך תנאי של סיפור הדברים בבית-הדין בכדי שניתן יהא לענוש את המספר:

אין ראוי להענישו... והא דאמרינן בפרק ערבי פסחים דף קיג, מג' שהקב"ה שונאן... היינו דוקא התם שבא להעיד בפני בית-דין, דהיינו רב-פפא, כמ"ש הסמ"ג, לאוין ריג, ובספר המפה לחו"מ רס"י כח, וכמ"ש הרב"י במחודש יא בשם רי"ו בכנסה"ג שם אות קלג; אבל בנידון דידן, שלא בא להעיד לפני שום בית-דין, אלא אומר הדברים כאשר שמע לוי דרך ספור בעלמא - אין לו כלום, כיון דמשום דקנאתו בערה בו גילה הדבר ללוי... אבל ראוי להחרים שלא יוכל אדם להוציא עוד דברים כאלה מפיו.

אמנם, על פסק-דינו הפוטר של רבי חיים משה אמארייליו משיג רבי רפאל יצחק מאייו⁴⁰; ולדבריו,

דברים הללו טפלים בלי טעם מספיק, ואין דמיונו מההיא, דלא כיוון לביישו ולחרף ולגדף, עולה יפה, ומההוא דקובל על חברו כאשר יראה הרואה, דכל כהאי-גוונא שסיפר לחברו שעשה או שראה בחברו דבר מכוער ויאסור, כנידון דידן, אין לך חירוף וגידוף גדול מזה; וקובל נמי ליכא הכא, ועיין בתשו' ס' שבות יעקב ח"ב, ס' קלו, בדין זה דקובל בחברו דלפעמים חייב, יעו"ש; ואדרבא אילו היה אומר דברים אלו לבעל הדבר בעצמו: "למה עשית דבר איסור כזה?", אפשר דאינו ראוי לעונש, דלהוכיחו ולהפרישו קמכוין.

³⁷ ר' יוסף קולון, גדול רבני איטליה בתחילת המאה השלישית לאלף הששי, שו"ת מהרי"ק, שורש לג.

³⁸ מגדולי חכמי ישראל בטורקיה במאה ה-16, רס"ו-ש"ג, שו"ת מהרשד"ם י"ד רטו.

³⁹ רב בשאלוניקי, תנ"ח - תק"ח, שו"ת דבר משה ח"ב, ס' צה.

⁴⁰ יליד קושטא, שימש ברבנות באזמיר ונפטר שם בשנת תקע"א, שו"ת 'שפת היס', אבהע"ז ס' ח. ועיין ב'דבר המשפט', רבי מנחם בן שמעון מרדכי מאנדריאנופולי, ח"מ, ס' כח, אות ו'.

3. פירוש לפיו אף דעת הסמ"ג שהלקאת זיגוד היתה על לשון-הרע מעניין, שרבי רפאל יצחק מאייו, המחייב על הוצאת דיבה אף שלא היתה בפני בית-דין, אף הוא מסתמך על דברי הסמ"ג. כפי שהבאנו למעלה את דברי הסמ"ג, הקובעים ש"אם קם והעיד עליו לוקה, דשום ביש הוא דקא מפיק עליה". ולכאורה, הרי אינו זקוק לנתינת טעם של הוצאת שם-ביש, מאחר שלדעתו ההלקאה היא על הלאו, 'לא יקום עד אחד באיש', ולא משום הוצאת שם רע. מכאן הגיע ר' רפאל יצחק מאייו למסקנה אחרת בפירוש דבריו של הסמ"ג. לדעתו "יש לומר דמשום לאו ד'לא יקום עד אחד באיש' אינו יכול להלקותו, דהוה-ליה "לאו שאין בו מעשה"; ועוד דלא היה שם התראה; אבל כיון דמפיק עליה שם רע - לקי, כדאשכחן במוציא שם רע (על נערה המאורסה) דלקי, כדכתיב 'ויסרו אותו'... ואזהרתיה מ'לא תלך רכיל'. וזה שכתב פי' משום ד'לא יקום' - כלומר, דלאו זה אית ביה משום שם רע, ולקי עליה". כלומר, לפירושו אף הסמ"ג אינו מחייב מלקות משום הלאו 'לא יקום עד אחד באיש', אלא על הוצאת שם רע. אמנם, להלן הוא מרגיש בקושי הקיים אם ננקוט בדרך זו. שהרי אף מוציא שם רע (על נערה המאורסה) אינו לוקה אלא אם אומר הוא את דבריו בבית-דין ו"שיש לו עדים ונמצאו העדים זוממים, אבל אם אמר שזינתה תחתיו ולא הביא עדים לא לקי, אעפ"י שבאו עדים מאליהם... ואם-כן זה שהוציא שם רע על חברו בעדותו איך ילקה משום שם רע?". ברם, בלאו-הכי פירושו לדברי הסמ"ג הוא דחוק. שהרי הסמ"ג אומר: "נגדיה רבא לזיגוד משום לאו ד'לא יקום' (וקשה לומר, שכוונתו היא, שבלאו זה יש לאו של מוציא שם רע וכי ההלקאה היא על הלאו של הוצאת שם רע). ומוציאים אנו הסבר אחר לדברי הסמ"ג, שאף הוא מוביל לאותה מסקנה. רבי נח חיים צבי ברלין⁴¹ בא לתרץ קושי אחר בדברי הסמ"ג, והוא: כיצד לוקים על 'לא יקום עד אחד באיש', והרי לאו זה "לאו שאין בו מעשה" הוא? ואגב תירוצו אנו שומעים פירוש חדש בדברי הסמ"ג. לדבריו, דעת הסמ"ג היא שטעמו של איסור מתן עדות בעד יחיד בבית-דין הוא משום לשון הרע, ומאחר שכן, הרי הוא נכלל ב"מוציא שם רע", שאזהרתו היא מ'לא תלך רכיל' ועל אזהרה זו הרי הוא לוקה (במוציא שם-רע על נערה המאורסה) על-אף שאין בו מעשה, ולא בא הלאו 'לא יקום עד אחד באיש' אלא ללמדנו שזה בכלל לשון הרע, ושלא נאמר שמאחר וראויה עדות זו להצטרף לעדות של עד נוסף, וממילא יפסקו לפיה, לא יהא בה משום לשון הרע. ומאחר שהזהירה התורה מלקבל עדות עד אחד (באיסור של 'לא יקום עד אחד באיש'), הרי שהמעיד ביחידות עובר על 'לא תלך רכיל' ולוקה כמוציא שם רע. וכן מפרש אף רבי יצחק טייב⁴² את דברי הסמ"ג: "והרב פרשת דרכים (דף סו, ע"ג) תמה על הסמ"ג בזה, דהא קיימא-לן לאו שאין בו מעשה אין לוקין עליו... ולא קשיא מידי, דבכלל מוציא שם רע הוא, כמו

⁴¹ שימש דיין בפירודה, אח"כ במינץ ובסוף ימיו רבה של אה"ו (נפטר תקס"ב), 'בעין החכמה' עמ' קעז.

⁴² שימש רב בתוניס ונפטר שם בשנת תק"צ, 'ווי העמודים' על ספר יראים, סי' רמד. ועיין בפירוש 'תועפות ראם' שם סי' כה, אות ז.

שכתב (הסמ"ג) דשום ביש מפיק עליה וכו'; ומוציא שם רע לוקה אע"ג דלא עשה מעשה, כמו שפסק הרמב"ם⁴³.

ג. אונאת דברים ובושת

בפרק ראשון הצבענו על כך, שלפי הדין הקבוע אין עונשין אדם הגורם צער לחברו על-אף שהוא עובר על האיסור של 'לא תונו איש את עמיתו', מאחר שאיסור זה הוא "לאו שאין בו מעשה". כמו"כ ציינו, שאין חובת תשלום קיימת על בושת הנגרמת כתוצאה מאמירת דברים גרידא, בניגוד לבושת הנגרמת כתוצאה ממעשה. ולפי כללים אלה אין בסיס לענישת מי שמספר לשון הרע או מבייש את חברו. ברם, כפי שנראה להלן, נתקנו תקנות, לפיהן יש לענוש ולקנוס עבריינים אלו כך שאף איסור "אונאת דברים" הפך להיות לאסמכתא ולמקור להטלת עונשים. כבר הברייתא⁴⁴ קובעת סנקציות קבועות בקשר למכנים שמות גנאי לסוגיהם: "הקורא לחברו עבד - יהא בנדוי; ממזר - סופג את הארבעים ("היו קונסין מכת מרדות" - רש"י); רשע - יורד עמו לחייו". ואין בהוראה זו סתירה לכלל הקובע "ביישו בדברים - פטור מכלום" כי הכוונה היא רק לפטור מתשלום ממון, האמור במשנה שם. כלומר, לפטור מדמי בושת המוטל מדין תורה על המבייש⁴⁵. וכך פוסק גם הרמב"ם⁴⁶ ש"יש לבית דין לגדור בדבר בכל מקום". וכך מוסר לנו רבי אשר ב"ר יחיאל, הרא"ש⁴⁷ בשם רב שרירא גאון⁴⁸:

דאף על בושת-דברים - מנדין אותו עד שיפייסנו כראוי לפי כבודו⁴⁹, והוא מוסיף, כי מסתבר הדבר, מאחר ש"יותר בושת בדברים מבושת של חבלה"⁵⁰, דאין לך דבר גדול כלשון הרע ודיבה שאדם מוציא על חברו.

ובתשובותיו⁵¹ קובע הרא"ש בדבר המבייש חברו ברבים:

⁴³ הסבר אחר לקושי בדבר ה'לאו שאין בו מעשה', מוצאים אנו ב'נר מצווה', שלדבריו, מאחר שעד זה נאמן, הרי עדותו כעדות שקר, ודומה הדבר לעד זומם, שגלתה בו התורה שאין צורך במעשה כדי להענישו. ברם, ראה 'שדי חמד', לרבי חיים חזקיה מדיני, כללים, מערכת ל, סוף כלל קלב, שהשיג עליו בטעמים חזקים.

⁴⁴ בקידושין כח, א.

⁴⁵ עיין בפירושו של ר"י הזקן לקידושין שם.

⁴⁶ הל' חובל ומזיק פ"ג, ה"ה.

⁴⁷ ב"ק, פרק ח', סי' יד.

⁴⁸ גאון פומבדיתא, סמוך לסיומה של תקופת הגאונים (ד"א תרסו-תשסו)

⁴⁹ וראה ספקו של מרן הרב קוק זצ"ל ב'באר אליהו' על חו"מ סי' א, ס"ק כו, אם בית הדין יכול לקצוב סכום מסויים שכאשר ישלם המבייש אותו סכום יותר הנדוי, או שאין נותנים קצבה לדבר, אלא מתירים את הנידוי כשישלם המבייש סכום הקרוב לאומד שאמדו הדיינים.

⁵⁰ עיין בביאור הגר"א לחו"מ סי' א', ס"ק כז ובבאר אליהו, שם, וכן בביאור הגר"א בסי' חב, ס"ק מז.

⁵¹ שו"ת הרא"ש, כלל קא, ס"ט, ועיין ב'דינא דחיי', חו"מ סימן רלד, שמעיר על כך, שכאן אין הרא"ש מזכיר את עניין הנידוי כמו בפסקיו.

חמשה דברים נאמרו בחובל... וכולן על ידי מעשה הם, וכך שנו חז"ל: ביישו בדברים - פטור; אמנם נהגו בכל מקומות מושבות ישראל לעשות תקנה וסייג לדבר להטיל חכה בפי בעלי לשון ולקנוס המבייש, הכל לפי הענין, וכן יעשו בית דין בכל ענין לפי הראוי, הכל לפי המבייש והמתבייש.

ובתשובה אחרת⁵²: "אם יבררו שיש תקנות קבועות בעיר על דברי חירופין, יש לו לילך אחר התקנה ולא אחר דינא דגמרא". הרשב"א⁵³ נשאל על "עשיר שקרא בן-גדולים, בחור חשוב, ממזר בן-ממזר". כאן נתעוררה השאלה בדבר חלקו השני של ה"תואר". כלומר, על הכינוי שנתכנה בו אביו, שכבר אינו בחיים. ועל כך הוא משיב:

אף לפי כבוד הגדולים שבקש לפגום בקבר שפגע ונגע ביקר חקר כבודם כבוד והמחרף יחוש לעצמו ויסגף עצמו בתעניות ובמלקיות, גם ממון יתן ויתכפר לו, אולי יש תקוה, כי מאד יש עון גדול ועונש לשלח-יד בקדושים אשר בארץ.

כן מובא ב"מרדכי"⁵⁴ פסקו של רבי מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג "על דברי קנטורין שבין לאה לראובן, אלו היו עדים בדבר שקרא אותה "נפקא-ברא" היה לקהל לקנסו, או במלקות או בממון, לפי המבייש והמתבייש לפי ראות עיני הקהל, כי דיני קנסות הם אלו, ואין להם קצבה, אלא הכל לפי מה שהוא אדם, ככל אשר ישיתו עליו עיני העדה".

ובמקום אחר⁵⁵ מובא שם פסק בקשר לענישה על אונאה. העובדות הן "ראובן טוען על שמעון: אוניתי בדברים, והביא עדים שאינה אותו". והקביעה היא: "דין זה פסוק ממתניתין, דתנן: כשם שיש אונאה במקח וממכר כך יש אונאה בדברים... הלכך מלקים אותו, שהרי עבר על לאו גמור". למדנו, שהוטל כאן עונש של מלקות מדרבנן⁵⁶, על אונאה, בעוד שלפי דין תורה אין לוקים עליה. יותר מאוחר מוצאים אנו ב"נימוקיו" של רבי מנחם ממירזבורק⁵⁷ פסק-הלכה בעניין אונאה, בה הוא פוסק שהיה מן הראוי ללקות על כך: "ומה שאמרה על אביה של מרת רישקה שהמיר ונקבר בתועבה, הרי יש כתבים מרבתי שעשה תשובה ומת יהודי, לפיכך עברה על 'לא תונו' וכו': "אם היה בעל תשובה אל יאמר לו זכור מעשיך הראשונים", ודברה על שוכני עפר... והיתה חייבת מלקות". ובמקום אחר⁵⁸ הוא נותן הנמקה להענשה בבושת-דברים: "ולא

⁵² כלל קא, ס"א.

⁵³ שו"ת הרשב"א ח"א סי' תתנה, מובאת ב'מרדכי' לב"ק, סוף פרק החובל, סי' קה, הרשד"ם מביא תשובה זו בתשובותיו חלק י"ד סי' ק, וכן בשו"ת הרמ"א סי' מה.

⁵⁴ ב"ק, ריש פרק בחובל, סי' פא.

⁵⁵ מרדכי בבא מציעא, פרק הזהב, סי' שו.

⁵⁶ עיין ב"י וב"ח על טור חו"מ, סוף סי' א: 'חידושי אנשי שם' על ה'מרדכי' שם, ס"ק, ז.

⁵⁷ מגדולי חכמי אשכנז בתחילת המאה השנייה לאלף השישי, נימוקי רבי מנחם ממירזבורק, הנספחים לתשובות מהר"י וייל, דיני בושת, סי' ח.

⁵⁸ שם, סי' יז.

מבעיא חבלות והכאות, אלא אפילו על אונאת דברים מיחייב לפייסו... והשוו הגאונים נבלות-
פה להכאות וחבלות, מן הדא דכתיב⁵⁹: 'לא תתן את פיך לחטיא את בשרך'".
תשובה מעניינת אנו פוגשים בין תשובותיו של רבי יצחק בר ששת, הריב"ש⁶⁰ וזה נוסח
השאלה:

שאלת, מעשה בא לפניך כי יהודי קלל כהן אחד ואבותיו קללות נמרצות בפני העם,
ואמרו לך להענישו יען היה כהן, וחפשת ולא מצאת עונשו על ישראל חברו, ויען בארץ
הזאת נוהגים ברוב העניינים כחקות הישמעאלים אשר מכללן שהמקלל קרוב נביאים
יענש עונש חזק, יאמרו היהודים כי כן ראוי לעשות למבזה או מקלל הכהן, להיותו זרע
אהרן, ואמרת אולי שאיזה סמך להם מדברי הראשונים שלא השגת אותם,
על כך משיב הריב"ש:

ומאחר שהיא מצות עשה מן התורה לכבד הכהן ולהדרו על שאר העם, הדבר ברור
שהמחרף אותו ראוי לעונש יותר משאם חרף אחד משאר העם, אעפ"י שבשאר העם
קיי"ל "ביישו בדברים - פטור", במבייש הכהן בדברים, ראוי לגעור בו ברבים
ולהכריחו לבקש ממנו מחילה, ולרצותו עד שימחול לו; ואף בשאר אנשים כתב
הרמב"ם ז"ל שיש לבית-דין לעשות גדר בדבר כפי מה שיראו, אין צריך לומר בכהן
שראוי לגעור בנזיפה במחרפו ובמגדפו⁶¹.

גם רבי ישראל איסרלין⁶² פוסק: "אע"ג דמדינא לא יתחייב שמעון, ...מכל מקום אם רצו הבית-
דין לקנסו כדי לעשות גדר וסייג ולסכור פי דוברי שקר ומוציאי שם רע, הרשות בידם, כפי מה
שנראה להם צורך לפי הענין, וכן משמע בתשובת הרא"ש, וכן ראוי לעשות".

כן הביא רבי יעקב בעל הטורים את דברי רב שרירא⁶³ להלכה בטור חושן המשפט⁶⁴.

וכן קובע רבי בנימין זאב⁶⁵ על "מי שרגיל לקרות אנשי אומתנו משומדים", "מה אונאה גדולה
מזאת שקורא אותם "משומדים", ומזה ימנעו השבים (ליהדות), ולכן בדין עליו הנדוי". כן הוא
מסתמך באותה תשובה על ההלכה שמביא הרא"ש בשם רב שרירא גאון, ומסיק: "הא קמן
מכמה עמודי עולם, שהמוציא שם רע על חברו וכל-שכן להזכיר לו שם דשמדות... דמשמתין
אותו".

⁵⁹ קהלת ה, ה.

⁶⁰ מגדולי חכמי ספרד במאה השניה לאלף השישי, שו"ת הריב"ש סי' צד.

⁶¹ גם בשו"ת משפטי שמואל סי' פה (שהזכרנו למעלה בפיסקא ב) מדובר על בזיון כהן ומסתמך על דברי הריב"ש הללו.

⁶² שו"ת תרומת הדשן סימן שז.

⁶³ עיין למעלה הערה 48.

⁶⁴ סימן תכ, סי' לג.

⁶⁵ מחכמי ישראל ביוון במאה השלישית לאלף השישי, שו"ת בנימין זאב (ס' רפ"ז).

ואף בשולחן-ערוך נפסק להלכה שיש לנקוט בסאנקציות נגד המבייש והמוציא שם רע. בהלכות דיינים פוסק המחבר⁶⁶: המבייש בדברים מנדין אותו עד שיפייסנו כראוי לפי כבודו". ובהלכות חובל בחברו מוסיף הרמ"א⁶⁷: "ויש אומרים דמכין אותו מכת-מרדות... והמוציא שם רע על חברו הוי בכלל המבייש בדברים". רבי מרדכי יפה⁶⁸, לאחר שהוא פוסק כדברי הרא"ש בשם רב שרירא גאון, הוא מוסיף: "וקונסין אותו ומכין אותו מכת-מרדות על לאו ד'לא תונו איש את עמיתו', אעפ"י שהוא לאו שאין בו מעשה שאין לוקין עליו, מכל מקום תקנו חז"ל להכותו מכת-מרדות עד שיפדה עצמו בממון לפי ראות עיניהם". וכן השיבו פוסקים מאוחרים יותר בהסתמכם על דברי הראשונים, כי יש להעניש את המבזים; וכך מוצאים אנו, בין היתר, בתשובותיהם של מהרש"ד⁶⁹ חברו רבי יצחק אדרבי, ורבי שמואל קלעי⁷⁰.

ד. חובת פיצוי על נזיקין שנגרמו מלשון הרע

בפרק ראשון הצבענו על כך שאדם הגורם לנזק כספי, כתוצאה מהוצאת שם רע שהוציא, פטור הוא מלפצות את הניזוק מאחר ואין זה אלא "גרמא בנזיקין", שפטורים מלפצות עליה. ברם, אף בתחום זה של דיני הנזיקין יש דעה, כי מוסמך בית המשפט לפסוק פיצויים על נזק אם ראה צורך-שעה בכך.

שאלה בנדון זה באה בפני ר' תם נ' יחיא⁷¹ והוא קובע, כי על אף ההלכה הפוטרת מחובת פיצוי על הנזק, "מכל מקום הדבר מסור לחכמים יודעי העתים לגדוד פרצות והרשות נתונה להם לקנוס ולענוש לפי ראות עיניהם".

⁶⁶ חר"מ א, סו, שם סי' תכ, סע' לח.

⁶⁷ עיי' סמ"ע שם, ס"ק מט. בשו"ת 'דינא דחיי' לרבי חיים בנבנשתי, חר"מ סי' רלד, מעיר, שהרמ"א מוסיף דעת ה"ש אומרים' רק בסימן תכ דלא בסימן א', ולכן יש להסתפק בדבר כוונתו בהגה, אם לחלוק בא, או רק לציין שישנו חולק ותו לא. ועיין שם שמביא פוסקים שנראה מדבריהם שסוברים ברב שרירא – שמגרים, ולא מלקים בלבד, ברם הוא מביא שם תשובה המיוחסת לרבי אלישע גאליקו, שהוכיח מדברי הרמב"ם, הרא"ש (כלל קא), תשובת הרשב"א (סי' תתנה והם), והריב"ש (סי' צד) שלא כרב שרירא, וכי אין מנדין אלא מלקים, וכי דבריו הם דברי יחיד, וכי אפילו לדעת רב שרירא מותר לנדונו עד שיפייסוהו בלבד. ובספר 'כנסת הגדולה' (חר"מ סי' תכ הגהות הטור אות לט) הוא קובע, שיש נפקא מינה בין שתי השטות במקרה של פיוס, כי 'למאן דסבירא ליה דמנדין אותו, כל שפייס לבעל דינו קודם הנדוי אין מנדין אותו, אבל מאן דסבירא ליה דמלקין ולא מנדין, או דאף מלקין, יראה ברור דאף אם פייס לבעל דינו מלקין אותו, משום דעבר על לאו ד'לא תונו', ואפשר דסבר ואינו אלא מלקות דרבנן...אם קבל עליו תשובה אין מלקין אותו".

⁶⁸ תלמיד הרמ"א והרש"ל, מגדולי הרבנים במאה הרביעית לאלף הששי, לבוש עיר שושן סי' א'. ועיין גם שם סי' תכ.

⁶⁹ מגדולי שאלוניקי (נפטר של"ז), שו"ת דברי ריבות, סי' קס"ז.

⁷⁰ שו"ת משפטי שמואל, שם. כמ"כ עיין בשו"ת מהר"מ גאלנטי, לרבי משה גאלנטי, סימן ס ושו"ת 'שואל ומשיב', שהזכרתי, בפרק ראשון, הערה 17.

⁷¹ שו"ת אהלי תם' ח"א לספר 'תומת ישרים' סי' קס.

כן פוסק רבי יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגט⁷² בענין אחד שהוציא שם-רע על חזן, שכביכול ניסה לאנוס משרתת. כאן מתייחס הפוסק לנזק הכספי שסבל החזן על ידי כך שנפגע במשרתו ובפרנסתו, וקובע⁷³: "והגם שמבואר בחו"מ סי' א' שאין רשות ביד ב"ד בחוץ-לארץ לדון על בזיון, רק לנדות עד שיפייסנו, אבל בעניין שם רע על חזן ושו"ב, אשר על-ידי-זה הפסיד על פרנסתו, ודאי יש חיוב על הבית-דין להכניס (עצמם לדיון) בזה".

⁷² שימש ברבנות בכמה קהילות ובסוף ימיו בסיגט שבטראנסילוואניה. תקס"ח-תרמ"ג.

⁷³ שו"ת אבני צדק או"ח, ה.